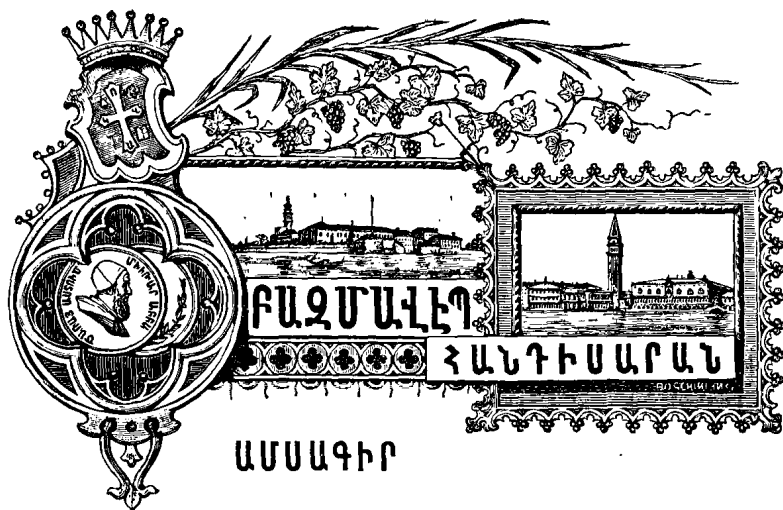

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՓԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1898 ՀԱՏՈՐ ԵՁ ՄԱՐՏ

ԳՐԱԴԱՏԱԿԱՆ

Հ. Հիւրշման. — *Armenische Grammatik.* — Հատոր Ա. Հայկական ստուգաբանութիւնք. — Մասն Բ. Ստորական և յոանական փոխառեալ բառեր և բնիկ բառեր հիմ հայերէնի մէջ. — Լայպցիգ. 1897.

ՊՐԶԻՆ առաջին մասը՝ ուր պր. Հիւրշման կ'ուսումնասիրէր իրանեան փոխառութիւնները, արգէն ազդարարուած էր այս տեղ (*Revue Critique*, 1 յունիս 96). այս երկրորդ մասը կը պարունակէ ասորական և յունական փոխառութիւններն ու հնդեւրոպական

բառերը: Այսու լրացած կ'ըլլայ Հայերէն ստուգաբանական բառարան մը՝ որ տիպար է բանասիրական ճշգրտեան և լեզուաբանական ուղղութեան. ուրիշներու կողմէ առաջարկեալ ստուգաբանութիւնները դատուած են հոն ուղիղ դատաստանաւ. որովհետեւ՝ հեղինակն ջանացած է աւելի ճշմարիտ համեմատութիւններ տալու, աւելի՝ քան թէ ուրիշ նոր համեմատութիւններ: Բաղորովին զգալի է՝ թէ գիտունն՝ երկար տարիներու ուսումնաւորութեամբ նիւթին տէր դառնալէ վերջ միայն՝ առանց անապարանաց զբաժնէ և անհակասաբերալ ճշգրտութեամբ ապագրել տուած է սոյն երկը, որ իր նախորդներուն պատմական տրուել մը միայն կը թողու և կը դառնայ հիմն նորագոյն աշխատութեանց:

Ասորերէնէ և յունարէնէ փոխառութիւններն՝ արդիւնք են կրօնական ազդեցութեան,

և իրենց ձեռով իսկ կը մատնեն՝ թէ գրքերէ քաղուած են. նոցա մեծ մասը մնացած է միայն և միայն գրքերու մէջ՝ տեւի կամ նուազ գործածական, փոքրիկ մաս մը լոկ մտած է գործածութեան մէջ։ Պր. Հ. Լա-նցան է ոչոյն բառից հնագոյն գործածութեան թուականը տալ. անոգուտ է ստել՝ թէ սոյն թուականը սրբագրութեան ենթակայ են, և թերեւս մեծկակ փոփոխութիւններ պիտի կրեն, եթէ կարելի ըլլայ հայ մատենագրական պատմութեան ուղիղ ժամանակագրութիւն մը շինել։ Գրքին այս մասը քննադատելի բիշ նիւթ ունի. Լը 290, ականբեւ չէ թէ Սեդեկիա բացառաբար ստորի բառի մը յաւանցեալ ձեւն ըլլայ և ոչ յոյն բառի մը ատուական ձեւն. վերջապառ ա-ին բացակայութիւնն հաւանական չէ. հմմտ. Երեմիա — Լը 309. Վրաց. հռչիւս բառին մէջ ա ի մնալը (հմմտ. հայ. հրեայ) կը յիշեցնէ Վրաց. մոռակի, փոխառեալ հայ. *մոռակ բառէն, որմէ մշակ՝ գործաւոր։ Վրաց. զվինա բառին զվ-ը չէ՞ միթէ հայ գինի բառին գ-ին հնաթիւն ձեւն՝ որ կը ծագի Գ-էն։ — Լը 327, թիւ 2, պր. Հ. կը խօսի և ի զրերու խնդրին վրայ. կասկածելի չէ թէ ի ըլլայ կոկորդական չ. ուրեմն դ-ը ներկայացնել շամիրեալ է-ով սքանչելի է, իսկ լ պահուած է այստեղ տպագրական դժուարութեանց համար. բայց գժուար պիտի ըլլայ համաձայնել պր. Հիւրշմանի թէ հնագոյն ձեռագրաց մէջ յաճախ գործածուած այդ գրչութիւնը՝ իրական չէ, և թէ պէտք է կարդալ միշտ այլ։ Արդարեւ՝ հակառակ աւանդութեան՝ չ և ի բիշ իր տարբերէին իրարմէ. հայերէնն ունէր երկու չ, մին դէպի առաջ, միւսը դէպի ետեւ. հետեւաբար և ոչ մին կը համապատասխանէր ուղիղ յունարէն լ-ի և երկուքն ալ կը գործածուէին լ-ը ատուադարձնելու համար. մի է նոյն ժամանակ՝ կը թուի թէ դ-ը բառավերջի ի-ին ձեւն էր. ուստի են՝ այդ, գայդ, քոյդ, և այլն, գրչութիւնք ի հնագոյն ձեռագրոր. յաճախ ի-ը նախապատիւ համարուեցաւ ազդեցութեամբ այնպիսի ձեւերու՝ ուր ի-ը վերջապառ չէր. ուստի են՝ այլ, գայլ, և այլն. միւս կողմէ՝ որովհետեւ չ և ի հետդհեւն է հնագոյն իրարմէ, և վաղուց դ-ը

զագրեցաւ չ լինելէ, այլ և այդ, և այլն, ձեւերուն մէջ եղած հնագոյն շփոթութիւնն ալ զագրեցաւ. սակայն այն չ-երը որ ժամանակաւ դ-ի կը համապատասխանէին՝ ձեռագրաց մէջ ստեղծ ունին մասնաւոր նշան. դ-ի ամբողջ այս խնդիրը պէտք ունի մանրամասն ուսումնասիրութեան. մասնաւորապէս հետաքրքրական դէպք մ'է — իդ և — իադ գրչութեանց շփոթութիւնը՝ որ ճշդիւ կը յայտնէ դ-ի կոկորդական հնչումը. մինչեւ իսկ կայ գաւառական եղ՝ իադ ձեւին զմ' արդէն իսկ ծնւ դարուն, և այս ձեւը արժանի էր յիշատակութեան յէջ 394. — Լը 329, նշանակուած նմանութեանց (assimilation) հաստատունն օրէնքի մը համաձայն են գրեթէ. յերկավանկա առաջին վանկը կ'ազդէ երկրորդին վրայ (զապպր — dolabra-էն), իսկ ի բազմավանկո՞ երկրորդն առաջնոյն (մեղեւայ — լիլլաւի-էն). այս բանը թանկագին հետք մըն է առաջին վանկին վրայ գտնուած երկրորդական շեշտին։ — Լը 389 և ի յաջորդն. այստեղ նշանակուած ֆրանսերէնէ փոխառութիւնը օպտակար են ֆրանսական ձայնաբանութեան պատմութեան համար, և կը հաստատեն մի բանի խնդրոց մասին ստացուած արդիւնքը. Հետաքրքիր է յիշել թէ պարոն (baron) բառը ցայսօր «Monsieur», նշանակութեամբ մնացած է։

Գրքին կարեւորագոյն մասը հինգերորդն է. այն է՝ ԲՆԻԿ հայ Բառեր. Թայսին է արդէն թէ պր. Հիւրշ. է որ 1875ին ապացուցուած թէ հայերէնի հնգերոգական տարրը երկու շատ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ՝ իրանեան փոխառութիւն և բնիկ տարր մը, և թէ հայերէնը իրանեան կամ հնդկ-արիական լեզու մը չէ բնաւ, այլ կը կազմէ առանձին խումբ մը հնգերոգական լեզուաց մէջ։ Ապացոյցն վերջնական էր. այսօր ոչ ոք կը հակառակի այսմ։ Բայց այս բնիկ տարրը որոշել բաւական դժուար է։ Հայ բաներն հնգերոգականն աւելի հեռու են բան նորարարին լեզուաց բառերը. մայր՝ չէ այնչափ մերձ հնգերոգականին՝ որչափ ֆր. mère, և ոչ հիմք՝ որչափ ֆր. cinq. Հայերէնը չունի նաեւ գաւառաբարբառներ՝ ինչպէս կեղտականն ու լիթաւ — սլաւականն, ու

րոնցմով կարելի ըլլայ ձայնաբանական ման-
րամասնութիւններն որոշել. հայ արդի բար-
բառը ոչինչ կամ գոն ասպակով ոչինչ կը
սորիցնեն մեզ, որ կարելի ըլլայ յաւելոյ
յայն՝ զոր գրաբարի ուսուցի կը մատակա-
բարէ: Վերջապէս՝ կարելի չէ որոշել փոքր
Ասիայ անծանօթ լեզուներէն փոխառեալ տա-
րին կարեւորութիւնը՝ որ կրնայ շատ մեծ
ըլլալ. այս պատճառաւ և ծագումն անյայտ
բառ մը բնականօրէն հնդեւրոպական չէ: Այս
պարմաններու մէջ զարմանալի չէ որ ձայնա-
բանական ամէն կարեւոր կէտերու վրայ
վերջնական որոշում գոյացած չէ. զոր. պը.
Հիւրը. վերջին եզրակացութեան մը չէ յաւ-
գած թէ է և Ե թիւ ձեւ կ'առնեն բառին
սկիզբը. կարելի է ըսել թէ այս սկեպտի-
կութիւնը բիշ մը չափաքանց է, և հաւատալ
թէ կան բաւական թուով լաւ օրինակներ
որ կը հաստատեն թէ է և Ե կ'ըլլան ք և
ք՝ բառին թէ՛ սկիզբը և թէ մէջը. (սկն
բառին կը կասկածական է, որովհետեւ 1⁰.
կը գտնուի և զրի բով, և Ե-ի բով բաղդոզ
(occlusif) գրերու մասնաւոր փոփոխութիւն
մը՝ ինչպէս գերմանականին մէջ՝ կարելի է
ընդունիլ. 2⁰. այս կ'ընդալ ծագել նմանու-
թեամբ ուրիշ բառերու, որոնց մէջ կ'արմա-
տական չէ և ծագումն անյայտ. մասնաւոր-
ապէս ունկն՝ ականջ). բայց միշտ կը մնայ
այն թէ պը. Հիւրըմանի պէս գիտուն մը
համոզուած չէ: Ըստ այսմ գծուար է վերջնա-
կանապէս որոշել բազմաթիւ ստուգաբանու-
թիւններ. Պը. Հիւրըման նպատակ չէ ունե-
ցած առաջարկուած ստուգաբանութեանց ամ-
բողջական ցուցակը տալ, այլ միայն իրեն
ապակով կամ գոնէ հաւանական երեւցած.
նիւր նշանակել. հետեւապէս՝ նիւթին բնա-
կան հետեւանքով ստիպուած է շատ կա-
մայական ընտրութիւն մը ընել. Զոր. պար.
տաւոր զգացած է պը. Բուզգի առաջարկած
ձայնական օրինաց մեծ մասն և ասոնց վրայ
հիմնուած ստուգաբանութիւնները մէկդի թո-
ղուլ. ասոնց մէջ խիստ շատ բան չէ ապա-
ցուցուած և անշուշտ ապացուցանելի եւ չէ,
բայց նոցա սխալ լինին եւ ապացուցանել
միշտ կարելի չէ. Կուսակցական ոգով կը
մերժէ այն ստուգաբանութիւնները՝ որ հե-

ռացած իմաստ մը կ'ենթադրեն. սակայն կա-
րելի չէ ըսել՝ թէ բառի մը նշանակութիւնը
չի կրնար ձեւին չափ փոխուած ըլլալ հայե-
րէնի մէջ. արդարեւ համամատուցութիւն մը որ
ձայնական և միանգամայն նշանակութեան
մեծ ալլայութիւն մը կ'ենթադրէ, կը զազրի
ակներեւ. լինելէ. բայց բնաւ անկարելի չէ, և
պը. Հիւրը. թերեւս այս մասին բիշ մը խիստ
է: Անոնք որ կը փափաքին հայ ստուգա-
բանութիւնը հիմնապէս ուսումնասիրել, պի-
տի ստիպուին դիմել յէջ ԺԵ յիշուած մաս.
նաւոր ուսումնասիրութեանց. անդ պիտի
գտնեն ստուգաբանութիւններ՝ որոնք թերեւս
պը. Հիւրըմանի ըսածին չափ սխալ չեն, և
որոնք կարելի կամ մինչեւ իսկ հաւանական
են. ըսել չեմ ուզեր՝ թէ պը. Հիւրը. ակնե-
րեւ ստուգաբանութիւնները մերժած է, այլ
յընդհանուր կարելի չէ ընդունել իր դա-
տաստանը. գովելի է մասնաւորապէս անոր
համար՝ որ յաճախ հարցական նշաններ դրած
է, և յիշեցուցած այստէ՝ թէ հայկական ստու-
գաբանութիւնը անորոշութիւնն իսկ է:

Այս ոգով — և այս օգտակարութեամբ —
գիրք մը անվերջ վիճաբանութիւններ կրնայ
յարուցանել. բաւական է յիշել մի քանի
մանրամասնութիւններ. — Էջ 427, պը.
Հ. զարմանալի կը գտնէ որ բամ, բաս,
բայ՝ որ կը գործածուին մէկուէն խօսքը յայտ-
նելու համար, «բսել» բային ձեւերն ըլլան.
այս գործածութեան հետ կարելի է համե-
մատել *que j' dis, qu'i dit*, և այլն, Ժո-
զովրդական ստութիւնն. հմմտ. նաեւ լի-
թուաներէն *ուկ*. — Էջ 428, բարձ, ինչպէս
նաեւ արգ՝ յարգեմ բառին մէջ անշուշտ փոխ-
առութիւն են. թէ ոչ միւս լեզուաց Լ-ին
դէմ՝ դ պիտի ունենային, և ոչ թէ ր. բարձ
փոխառութիւն է այնպիսի բարբառէ մը՝ որ
տարբեր է այսօրուան պարսկերէնի ծնունդ
տուող բարբառէն. նոյն գիտողութիւնը կը
պատշաճի վառն բառին, զոր դժուար է չհա-
մարել փոխառեալ՝ ոչ միայն ա-ի և վ-ի, այլ
մանաւանդ նաեւ նշանակութեան պատճա-
ռաւ. նոյնը կարելի է ըսել սպաս բառին
համար: Տասնէ-ի ա-ին մեկնութիւնը՝ իրերեւ
վերածեալ ձայնաբան, բաւական զոհացողիչ
է. — Էջ 433, ընդունելի չէ թէ գեղձք

բառին գ-ը հնդեւրոպական ցի-էն լինի, ու
բովհետեւ այս պարագային՝ քմականի պիտի
վերածուի. եթէ բառն հնդեւրոպական է,
գ-ը Կ միայն կրնայ ներկայացնել: Եւ ար-
դարեւ գեղձ՝ փափաք կը թուի լատ. *uolo*
է յն. *Félagar* և *Félagar* բառերու ար-
մատակից. ընդարձակումը միայն կը տա-
րբերի, հայն ունենալով ցի, մինչ յոյնն
ունի π և δ. — Էջ 454, լսեմ-ի ա-ն կը
համապատասխանէ Մնս. *çloka*-ի *k*ին. *ka*
մասնիկը նախնական չէ, ուստի Մնս. *k*
պէտք է համեմատել նախնական ընդարձակ-
ման մը հետ. ընդհակառակը լիթ. *klausau*
ունի s ընդարձակումը. հմմտ. հայ. լռայ.
— Էջ 474, մագդի գործ շունի ծնչէ բա-
ռին հետ՝ որուն հետ համեմատելի է եղաւնգն
(*Grammont, Dissimilation Cons. էջ 74*).
— Էջ 473, իբրեւ օրինակ *dw*-է ծագած
հայ. կ-ի կարելի է գնել նաեւ մեղի, **meldwi*,
ինչպէս լատ. *mollis*՝ **moldwis*-էն. հմմտ.
ինչ որ կ'ըսէ Հիւբշ. յէջ 445 երկու բառին
վրայ: — Էջ 478, Սանս. անա բունը զոր
Հիւբշ. կը յիշէ հայ. ե-ին և լիթ. անս-ին
հետ՝ բոլորովին տարբեր իմաստ ունի. և
բունին գործիականին համար միայն կը գործ-
ածուի, և տնչուշտ կը ծագի պարզապէս
նախկին անա գործիականէն: Նոյն էջ՝ կը
թուի թէ ճիստ բառին մէջ պահուած նի
մասնիկը ուրիշ բառերու մէջ եւս կը գտնուի.
հմմտ. մայիլ և հայիլ, յենուլ և նեցուկ:
— Էջ 484, ոչ **ուպտոն*-էն (աղաւաղութիւն
**ուպտոն*-ի) կանոնաւոր է. ճուն չկրնար զալ
ոչ **աւպտոն*, ոչ ալ **աւպտոն* ձեւէ, այլ
միայն **աւպտոն*-էն և կը ներկայացնէ նոյն
փոփոխութիւնը. ուրեմն պ դարձած է ոչ՝
հնդեւր. օս-ի հայ. ոյ-ի վերածուելէն ետք
միայն: — Էջ 497 Մնս. դրապսաւս (կաթիլ)
դ-ն հին *dh* չէ. հմմտ. *Wackernagel. Alt-
ind. Gramm. Ա. 242*:

Բաւական երկար ցուցակ մը կը պարու-
նակէ, սրբազրուածութիւններ և յաւելուածներ
գրքին Ա. մասին վրայ՝ որ անցնել տարի
հրատարակուեցաւ: Կայ նաեւ կատարեալ
ցանկ մը հայ և ուրիշ հնդեւրոպական լե-
զուաց համեմատեալ բառերուն. պր. Հիւբշ.
իրանեան, ասորական և յոյն փոխառութիւն.

ներուն ցանկը չէ դրած՝ գրքին ծաւալը չընդ-
արձակելու համար. սակայն ցուցալի է այս՝
զոնէ իրանեան փոխառութիւններուն համար,
որոնք շատ անգամ հնագոյն ձեւը կը ցուցնեն:
Բոլոր ընթերցողը պիտի փափաքին որ
պր. Հիւբշման երկար չսպասեցնէ այսքան
անհրաժեշտ գրքի մը շարունակութիւնը:

A. MEILLET

ՎԵՆԳՐԱՆԱԲԱՆ

ԱՐԱՐԱՆԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅ Կ. ՊԱՍՏԵՐԻ

(Շար. և վերջ, տես յէջ 66)

ՈՉՆՈՑ բաժինը փակէ Աբրահամ
առասպելեալ հսկայ հաւով մի, որ
կոչուի թուրքարէն «Սիմուրգ». ամեն
«թռչնոցն մեծ է և ահագին կու լինի.
«աստի, թէ որպէս ճայելն զմուկն՝ ի-
«ջանէ ի բարձանցն և առնու, այնպէս
«Սիմուրգն զփնդն՝ ի բարձանց իջան է առ-
«նու (!): Այնմ ժամանակին (ե՛րբ) շէն և
«մարդաբնակ տեղիքն կու բնակէր, աստեւ.
«Ալգամար և որորցն շատ զեն հասուց. որ
«մի հարս մի տանէին բարձեալ սայլիւ. և
«Սիմուրկն ի վերուստ իջեալ՝ սայլիւ վե-
«րացուց հարսն, և տարեալ հեռաւոր լե-
«ռանց վերայ եղբւր: Այնմ ժամանակին
«նահապետքն Աստուծոյ ինկղբեցի աղօթիւք,
«թէ, Տէր Աստուած, քոյին հրամանաւ
«երթայ Սիմուրգն ի Օման կղզին, և այլ
«չեբուի (ի) բնականութիւն մեր. և Աս-
«տուծոյ հրամանաւն այնպէս եղեւ: Եւ կայ
«ի կղզին այն մեծամեծ փեղեւ և միեղջիւրքն
«և ահագնատեսիլ զամէշքն, և այլ սղոյնիւ
«սի պատառողք զազանք և թռչունք շատ
«կու լինին. ապա Սիմուրգ էնոնցմէն չի
«վախեալ և զեն չի աներ. գիտէ որ ա-